

րախ լինել ի Տէր յամենայն ժամ: Այլ թէ սնոտի զբաղանք յայտնանք վրիպէ, աւաղ զբժանացն: Այլ սուրբ հոգին որ ի թիկունս հասէ տկարութեանս մերում, մաղթեսցուք զի զօրացուցէ ի քննելն դայս եւ ոչ անձանց կեալ ալ Քրիստոսի, զի եւ ի նորին փառան հայեսցուք յերկինս, եւ փառս տացուք անուան իւրոյ ընդ Հօր՝ եւ ընդ սուրբ Հոգւոյն յաւիտեանս յաւիտենից. ամէն:

(Վերջ:)

ՀՐՏ. Շ. Ն. ՈՍԿԵՆՆ

Գ Ի Յ Ա Ր Ա Ն Ա Կ Ա Ն

ԱՐԸՅ ԳԵՂԵՑԻԿ ՀԱՄԵՄԱՏՈՒԹՅՈՒՆԻ ՈՒՐԻՅ ՆՄԱՆՈՐԻՆԵԿ ԱՌԱՍՊԵԼՆԵՐՈՒ ՀԵՏ

Այս գլուխը չուղեցի աշխատութեանս Ա. Մասին մէջ զեռեղել, նկատելով որ հօս քննութեան առարկայ եղող գրեթէ բոլոր հարցերն ալ՝ Պղատոնի ծանօթ հատուածն իսկ մէջը հաշուելով, տակաւին վիճելի նիւթեր են: Խոհեմական չէր կարծեմ յառաջուրնէ արդէն Արայի առասպելին կազմիչ տարր կամ անոր մէկ բեկորը հոչակել բան մը, զոր համեմատական քննութեամբ նախ ցուցնելու է: Անոր համար խնդրոյ նիւթ հարցերը Արայի տեսակէտով նկատելու ենք առ այժմ աւելի իբր համեմատական առասպելներ, որոնց Արայի առասպելին հետ նոյնութիւնը կամ գէթ ներքին սերտ աղերսով կապուած ըլլալը փաստերը պէտք է ցուցնեն:

Հոս մեր առջեւ ելած առաջին հարցը պապիւրոսէ յունարէն ձեռագրի մը մէջ գտնուած Նինոսի անունով հին վէպն է, զոր Ս. Վիլհելմ Տրատարակեց 1893 ին Hermes պարբերութեան մէջ բաւական ընդարձակ ծանօթագրութիւններով եւ տեղեկութիւններով¹: Վէպիս վրայ տարիներէ ի վեր առանձին ուշադրութիւն դարձուցած եմ ոչ այնչափ անոր համար, որ Նինոսի սիրականն ու կինը միանգամայն Արայի տարիածունն է, այլ որովհետեւ հոս բաւական ընդարձակ եւ նկարագրել գծերով կը

պատմուի նաեւ Նինոսի արշաւանք մը դէպի Հայաստան, ուսկից բնականաբար հարց կը ծագի թէ արդեօք վէպիս եւ Արայի առասպելին միջեւ որեւէ աղերս մը չկայ: Թանկագին գիւտիս մասին գրած է նաեւ Գ. Շմիդ¹, որ վէպին յարուցած գէթ գլխաւոր հարցերուն նկատմամբ Ս. Վիլհելմէն տարբեր տեսութիւն մը չունի: Չեռագիրը գտնուած է Եգիպտոս եւ հիմայ կը գտնուի Բերլինի պետական թանգարան (Abteilung P. 6926): Հասակոտոր է աւելի եւ ամբողջական վէպին թերեւս հաղիւ փոքրիկ մէկ բեկորը կ'ացուցանէ: Գրութեան ժամանակը բարորդին ստոյգ չէ, բայց վերջին պապիւրոսի ետեւ գրուած հաշուեցուցակէն կը տեսնուի, որ Տրայանոսէ յառաջ է ամէն պարագային, Վիլքենի կարծիքով թերեւս Պաղոմեանց ատենէն: Հաշուեցուցակը օտար ձեռքէ յաւելուած մըն է, որ կը սկսի Տրայանոսի գահակալութեան 3^{րդ} տարւոյն Մայիս 26 էն եւ կը հասնի մինչեւ յաջորդ տարին Մայիս 26:

Վէպին հերոսին նկատմամբ կասկած չէ կարելի յարուցանել, Նինոս իբր այսպիսի երկուանգամ կը յիշուի: Ցաւալի է, որ Նինոսի սիրականը պարզապէս չ'որոշ (== աղջիկ. A. IV. 20. V. 29) կամ չ'παρθένος (== կոյս, աղջիկ. A. IV. 23 եւ V. 11) կ'անուանուի եւ ասով համեմատութեան էական կռուանէ մը կը զրկուի: Ասոր հակառակ թէ Նինոսի եւ թէ աղջկան մայրերը անուններով կը յիշուին. մին՝ Δερχεια = Տերկեյա, որ աղջկան մայրն է, իսկ միւսը՝ Θάμνη = Թամնէ: Ասոնք երկուքն ալ զերարքոյր կ'անուանեն, ուսկից յայտ է թէ երկու նշանուածներն ալ [A. III. 13 եւն] իրարու ազգական են: Պապիւրոսի յաջորդ տողերը չկան, բայց՝ ինչպէս Վիլքեն իրաւամբ կը դիտէ, հոս խօսք եղած ըլլալու է աւելի աղջկան վրայ հսկելու եւ հարսանիքի յետաձգման մասին: Վասն զի անմիջապէս շարունակութեան մէջ կ'ըսուի թէ Նինոս իր Գերկեյա մօրաբորը կը դիմէ եւ կ'աղաչէ, որ ամուսնութիւնը աւելորդ տեղ չ'ետաձգուի: Թէ ինքը իբր այդ մարդ գիտէ իր խօսքը պահել եւ բազմաթիւ երկիրներու տէր ըլլալով՝ կրնար ինքզինքն ամէն տեսակ վայելքներու տալ, բայց պատերազմէն անարատ ետ կը դառնայ աստուածմէ միայն յաղթահարուած. իսկ հիմայ գերի աղջկան մը կամքին՝ զեռ կը սպասէ, որ ամուսնութեան օրը գայ:

¹ Բն. գրծանացն:

¹ Hermes. 1893, S. 161—193.

¹ Wilhelm Schmid, Der griechische Roman (vgl. Neue Jahrbücher für das klassische Altertum), 1904, S. 476—485.

ՎԻԼԻՔԷՆ «աստուծո՞ւ» = ὁπὸ τοῦ θεοῦ ակնար-
կութիւն կը համարի Էրոս աստուծոյն:

Ամուսնութեան յետաձգման իբր պատ-
ճառ պապիւրոսի մէջ յառաջ կը բերուի աղ-
ջկան անչափահասութիւնը, որ տակաւին 13
տարեկան է կ'ըսուի, մինչդեռ 15 ըլլալու էր:
Նինոս ցուցնելու համար թէ այս բաւական
պատճառ չէ, յառաջ կը բերէ իւր թագաւո-
րութիւնն ու ապագայի անորոշութիւնը. վար-
կեան մը յառաջ միանալու ենք, կ'ըսէ, որպէս
զի եթէ բան մը հանդիպի, գէթ զաւակ մը
ձգենք իբր առհաստէս: Ասկէ վերջ թամբէ
Նինոսի մայրը հրապարակ կ'ըլլէ եւ կը սկսի
խօսակցութիւնը ինքնին իսկ աղջկան հետ: Վեր-
ջինս կ'անձրկի, բերանը խօսք չկայ, վասն զի,
կ'ըսէ վիպագիրը, կանանոցին մէջ ապրելով՝
չէր գիտեր իր խօսքերուն զարդ ու ոյժ տալ:
Ուստի եւ ժամանակ կ'ուզէ, բայց դարձեալ
կ'անձրկի, բան մը ունի սրտին վըայ, որ զինք կը
ճնշէ, բայց կ'ամչնայ ըսել. անոր համար մերթ
կու լայ, մերթ կը կարմրի եւ մերթ ալ կը գու-
նատի: Թամբէ կը մտնի թարէ զինքը եւ կը յոր-
դորէ, որ չծածկէ, ըսէ, ինչ որ ունի՝ Աղջիկը
կը լռէ, ասոր վըայ թամբէ ճարահատ՝ որդիս
կը ալլեւս մի՛ արհամարհեր, հետը մի՛ խաղար. իբր
քաջ պատերազմող մը մեծամեծ յաղթութիւն-
ներէ յետոյ քեզի եկած է եւ ձեռքդ կ'ուզէ:
Աղջիկը յուզուած մօրաբորջ խօսքերէն կը պա-
տասխանէ ուրախութեան արտասուքներով՝ իր
բաբախող սիրտը անոր կուրծքին վըայ հանգչե-
ցուցած: Յետոյ երկու մայրերը քովէ քով կու
գան՝ անշուշտ նոյն նիւթին մասին իրարու հետ
բանակցելու համար:

Դժբախտաբար հոս կտրուած է պապիւ-
րոսը եւ ասով կը վերջանայ նաեւ Ա. ն. Բ. ին՝
Ա. սիւնեակն ալ մասամբ կորսուած, մասամբ
շատ մութ է, որով Բին Աի շարունակութիւն
ըլլալն ալ տակաւին անստոյգ կը մնայ: Բայց
փճացած հատուածներէն որչափ կ'երեւայ, մէկը
զայրոյթէն զգեստները կը պատուէ հետ: Ըստ
եւ կը սկսի խօսիլ կանացի մէկուն հետ: Ըստ
ՎԻԼԻՔԷՆԻ եւ ՇՊԻՏԻ լացողը Նինոս է, իսկ միւսը
աղջիկը, որոնք սիրով դարձեալ իրարու հետ
կապուած ըլլալու էին, որ վէպը կը յաւելու
«բոլոր օրերը իրարու հետ էին, ցորչափ անիկա
(այսինքն՝ Նինոս) պատերազմներով արգիլուած
չէր»: Յաջորդ տողն ալ կարծես զայս կը հաս-
տատէ. վասն զի հոն կը յիշուի Էրոս, եւ ՎԻԼ-

քէն ասկից յատկապէս դրդուած՝ բնագրին
կանացի անձը (ἀναπληρώσα) Նինոսի նշանա-
ծին հետ կը նոյնացընէ, նկատելով որ սիրոյ
աստուծոյն յիշատակութիւնը ուրիշ մեկնու-
թիւն չի վերցընէր:

Սիւնակ Բ. Բ կը նկարագրէ թէ ինչպէս
Նինոս իւր հօր հաւանութիւնն առնէն վերջ՝
յունական եւ կարիական զինուորներու օգնու-
թեամբ 70.000 ոտանաւոր 30.000 ձիաւոր եւ
150 փիղ առած Հայաստան կ'արշաւէ «գար-
նան ծաղկումը դեռ չսկսած», սիւն. Ա. Բ. 33:
Սկզբնական դժուարութիւններու կը բախի՝ գլխա-
ւորաբար գետերը անցնելու ժամանակ, բայց
յաջողութեամբ կը մտնէ վերջապէս Հայաստանի
դաշտագետինը «կատողած Հայերը նուաճելու
համար»: Սիւն. Գ. եւս հետաքրքրական է, անով
որ հոն Նինոսի բանակին բաժանումը կը նկա-
րագրուի: Զիւաւորները կը բաժնուին աջ եւ
ձախ թեւերու՝ պատսպարուած թեթեւազէն
գնդերէ, որոնց պաշտօնն է ձիաւորներու օգնել
եւ թշնամւոյն կողմնակի յարձակումներուն յա-
ռաջքն առնել: Կենդանի կը բռնէ ոտանաւոր-
ներու փաղանգը եւ ասոր առջեւ որոշ հեռա-
ւորութեամբ փոխը: Ասոնք որպէս զի կուռի
աղմուկին մէջ խառնակութիւն չհանեն, Նինոս
փաղանգը խումբ խումբ շարքերու կը բաժնէ՝
անշուշտով մը իրարմէ զատուած եւ իւրաքան-
չիւրին առջեւ մէյմէկ փիղ: Պէտք եղած առեւ՝
փաղանգախումբերը կրնային անջոպետը լեցընել
միազանգ փաղանգ մ'ըլլալու համար, կամ
դարձեալ իրարմէ բաժնուիլ՝ փոխու անցք տա-
լու նպատակաւ: Նինոս բանակին գլուխն անցած
ճառ մը կը խօսի զինուորներուն անոնց առջեւ
կը դնէ վճռական օրուան նշանակութիւնը: —
Հոս կը վերջանայ պապիւրոսը:

Հոս տեղը չէ քննել թէ վէպս ի՞նչ նշա-
նակութիւն կրնայ ունենալ վիպագրական եւ
առհասարակ գրական տեսակէտով: Գ. ՇՊԻՏ
ընդունելով հանգերձ գիւտին կարեւորութիւնը
— քանի որ վէպս մին է այն քանի մը՝ դար-
ձեալ մեծաւ մասամբ հատկոտոր վէպերէն,
որոնք յունական հին վիպագրական արուեստի
մը գոյութիւնը կը ցուցնեն — կը յաւելու թէ
վէպիս պատմական աղբիւրներ որոնելը անօգուտ
է. պատմականին ամենէն ընդհա-
նալստանք է. միայն առնուած է եւ ան ալ ոչ միշտ
ըստ աւանդութեան: Փոխանակ՝ կ'ըսէ, Գիփոգրի
ըստ աւանդութեան: Փոխանակ՝ կ'ըսէ, Գիփոգրի
հետեւելով Նինոսի եւ Շամիրամի մասին գրա-
ւիչ վէպ մը յօրինելու, հեղինակը կու տայ մեզի
բանագրութիւն խեղճ գործ մը՝ կազմուած հոգեւոր-
աշխատանքի խեղճ գործ մը՝ կազմուած հոգեւոր-

րական սովորական կաղապարին վրայէն¹: Սակայն ինծի աւելի արդարադատ կ'երեւայ Վիլլէքէն, երբ կ'ըսէ «մտածելու է, որ ամբողջական վէպը հաւանորէն շատ մը գրքերէ կը բաղկանար, հետեւորաբար մեզի աւանդուածը այնչափ քիչ է, որ դժուար է յուսալ թէ այս կցկտուր թերթիկներով կարելի ըլլայ բանաստեղծին ծրագրի մասին գաղափար մը կազմել, առանց երեւակայական սին ենթադրութիւններու մէջ կորսուելու²»: Այսօր եւ ոչ իսկ Չեռագրին A եւ B մասերուն մէջ եղած աղերսը որոշ է. հաւանական է թէ իրարու կը վերաբերին, բայց ո՞վ կ'երաշխաւորէ թէ B-ն ամբողջական բնագրին մէջ A-էն յառաջ չէր:

Այսպիսի պարագաներու մէջ բնական է Արայի նկատմամբ հարցը անհամեմատ աւելի կը դժուարի: Ստոյգ կարելի է համարիլ թէ նաեւ վէպին մէջ Նինոսի սիրականը Շամիրամ է. այս յայտնապէս կը տեսնուի անոր մօր Գերկէա անունէն, որ Գերկէտոյի ուրիշ մէկ ձեւն է. Թէոն Ասկաղոնի Աթարկատիս մայր դիցուհին կ'անուանէ Δέρχηρ τήν Ἀφροδίτης θυγατέρα³: Ի հարկէ վէպին մէջ իբր դեռատի աղջիկ աւելի քնքոյշ, փափկազգաց եւ զգայուն կը ներկայացուի, եւ բոլորովին անտեղի պիտի ըլլար, եթէ ասկից առանց այլեւայլի աւանդական Շամիրամի եւ խնդրոյ նիւթ իշխանուհւոյն միջեւ բնութիւններու հակառակութիւն գտնէինք, ցորչափ անծանօթ է մեզի ամբողջական վէպին բովանդակութիւնը: Թերեւս բանաստեղծը դիտմամբ այս կերպը ընտրած է՝ յետոյ իր հերոսին՝ այսինքն Նինոսին աղդեցութեան տակ Շամիրամի մէջ կազմուելիք այրականացի (mannweiblich) նկարագիրն ու պատերազմական հոգին աւելի ցայտուն եւ կարկառուն կերպով երեւան բերելու համար: Ըստ վէպին երկակողմանի յարաբերութիւնները սկզբան դժուարութիւններու կը հանդիպին մասամբ շնորհիւ տեղական սովորութիւններու եւ մասամբ ալ ինքնին իսկ աղջկան կողմանէ, որ կը դժուարի Նինոսի իր «այոյն ըսելու: Ինչո՞վ մեկնել աղջկան այս տրամադրութիւնը, արդեօք անո՞վ որ տեղական սովորութեան նկատմամբ միացած կանանցի աղջկան մը բնական դարձած չափազանց ամէկոտութեանը ու քաշուածութեան հետ՝ զինքը այնպիսի դիմել մը կը մղէին, թէ՛ որովհետեւ իր սիրտը ուրիշ տեղ էր, ուրիշ անձի մը ուղղուած էր: Պրոֆ.

Ադոնց աւելի վերջին հնարաւորութեան կը միտի¹ եւ ուրիշ անձն ալ, որուն հետ սիրով կապուած էր աղջիկը, մեր Արայ Գեղեցիկն է: Պրոֆ. Ադոնցի տեսութիւնը գրաւիչ բան մ'ունի ինքն իր մէջ եւ այս տեսակէտով անշուշտ նաեւ ինծի բաղձալի պիտի ըլլար այնպիսի եզրակացութեան մը գալու, եթէ փաստերը թոյլատրէին. եւ դժբախտաբար չեն թոյլատրեր: Այս կը տեսնուի ինքնին իսկ Պրոֆ. Ադոնցի փաստերէն, որոնց առաջինն է աղջկան մօրաքրոջ «որդույս հետ մի՛ խաղար, որդիս մի՛ արհամարհեր» խօսքը, զոր Ադոնց «չըլլայ թէ որդիս վատաբանես» կը թարգմանէ: Եթէ յունարէն խօսքը այս իմաստն ունենար, այն ժամանակ կարծեմ թէ նաեւ Վիլլէքէն եւ Շամիրամ ուրիշ սիրականի հարցը հրապարակ պիտի գնէին, մինչդեռ եւ ոչ իսկ ակնարկութիւն կ'ընեն այս մասին, վասն զի՝ ինչպէս շատ լաւ կ'ըսէ Վիլլէքէն, յուն. բառը իր ճիշտ առումով կը նշանակէ հոս. ihren Sohn (= Ninos) sollte die Jungfrau nicht schelten, արդ. schelten կը նշանակէ, յանդիմանել, մեկուն յանցանքը երեսը զարնել, նախատել, արհամարհել, մէկուն հետ խաղալ (արհամարհական իմաստով): Վէպին բովանդակութեան դատելով՝ աղջիկը ստուգիւ Նինոս արհամարհած կ'ըլլար, եթէ այնչափ հերոսական մարտերէ եւ աղաչանքներէ վերջ՝ դեռ իր չկամեութեան վրայ յամառէր: Պրոֆ. Ադոնցի երկրորդ փաստն է վէպին մէջ օ Էրոսի յիշատակութիւնը, «որից քանի մի տող յետոյ յիշում է Արմինի»: Ահա խնդրոյ նիւթ հաստուածը, որուն չափերտի մէջ առնուածները լրացուած են Վիլլէքէն,

Οί] δὲ πανηγυε [ροί συ-
σαν] ἀλλήλοις, ὅσα μὴ
[ὅπῳ τῶν στρατιῶν] ἰκῶν
ἀφ' αἰ [χετο, οὐδ' ἐλ] λιπῶς
ὁ Ἑρως ἀνερ [εθ' ἕω] տող 25—30²

Երբ բնագիրը կ'ըսէ՝ անոնք բոլոր օրերը իրարու հետ էին, ցորչափ անիկա պատերազմներով արգելուած չէր, օ Ἑρως ἀνερ [εθ' ἕω] խօսքը, զոր Վիլլէքէն կը միտի թարգմանել «եւ Էրոս զերենք շարունակ սիրոյ կը գրգռէր» դժուարաւ թէ կարելի է ըլլայ Արայի հետ կապակցութեան մը բերել, վասն զի Չեռագիրը փաստուած ըլլալուն՝ ոչ միայն օ Ἑρως Արայի հետ նոյն նացընելու որեւէ կռուան մը չկայ, այլ եւ հո-

¹ Der griechische Roman, S. 479—480.

² Hermes, անդ. S. 184.

³ Hermes, S. 188.

¹ Հայրենիք 1926:

² Hermes, S. 174—175.

գեխօսօրէն բոլորովին անտեղի է ուրիշ սիրահանի խնդիր ընել, երբ ըստ Ձեռագրին հաւանական մեկնութեան Նինոս եւ իր նշանածը սիրով իրարու հետ կապուած էին: Եթէ լուրջ նկատողութեան փաստ մը կայ, ան ալ Նինոսի Հայաստանի արշաւանքն է, որ դարձեալ շատ կասկածելի պէտք է նկատենք, քանի որ ըստ վէպին Նինոս Հայաստան կ'արշաւէ «կատողած Հայերը նուաճելու համար»: Կ'երեւայ թէ նախ ընթաց տողերու մէջ խօսք եղած ըլլալու է Հայերու ապստամբութեան մը մասին. ապա թէ ոչ «կատողած Հայերը նուաճել» խօսքը իմաստ չունի: Եւ կամ՝ պիտի ըսենք թէ ըստ վէպին Նինոս թերեւս նախընթաց արշաւանքի մը միջոցին իր նշանածին միւս սիրականը՝ այսինքն՝ Արայ բռնած եւ կամ սպաննած ըլլալուն համար Հայերը կատգեր էին: Առաջին ենթադրութիւնը կարելի է, բայց ոչ ցուցանելի. վասն զի ցում չկայ, իսկ երկրորդը բոլորովին հակառակ ցում չկայ, իսկ երկրորդը բոլորովին հակառակ է Արայի առասպելին, ուր Արայ ոչ թէ Նինոսէն, այլ Շամիրամէն մղուած պատերազմի մը մէջ կը սպաննուի:

ԴՈՒՅՏ. Հ. Ա. ՄԱՏԻՆՅԱՆ

ՄԻՀՐԸ ՀԱՅՈՑ ՄԷՁ

(Շարունակութիւն):

Ե.

ՄԻՀՐԻ ԳԻՒՅՈՒՄԸ

1.

Կրօնների պատմութեան մէջ յաճախ կարելի է նկատել այն երեւոյթը, որ բարի աստուածը կամ զիւցաղնը ժամանակի ընթացքում օժտուում է չար աստծու, չար զիւցաղնի կամ դեւի յատկութիւններով: Այս երեւոյթը կարելի է անուանել դիւանցում: Դիւանցումը կատարուում է երկու ցում: Դիւանցումը կատարուում չար են ուղղութեամբ. առաջին դէպքում չար աստուածուհի օտար ժողովուրդների բարի աստուածները կամ զիւցաղները՝ երկրորդ դէպքում սեփական բարի աստուածներն են զրկուում իրենց լուսապսակից եւ դառնում չարազեւերի չարքում: Կարճ ասելու համար առաջին կարգի դէպքերը կ'անուանենք օտա-

րինի դիւանցում, իսկ երկրորդ կարգի դէպքերը՝ սեփականի դիւանցում: Կրօնների պատմութեան մէջ օտարինի դիւանցման ամենատիպայուն օրինակներ տալիս է Հին Կտակարանը, որ բոլոր աստուածները սուտ ու չար կը յայտարարէ: Հրէական կարծիքի բանաձեւումը տալիս է սաղմոսերգուն՝ ասելով, թէ «ամենայն աստուածք հեթանոսաց դեւք են»¹: Սեփականի դիւանցման նշանաւոր օրինակն է արիական աստուածների դիւանցումը: Յայտնի է, որ հնագոյն դարերում արիական ազգերն ընդհանուր դիցաբանութիւն են ունեցել. այս յատկապէս անվիճելի է հնդկների ու պարսիկների վերաբերմամբ: Սակայն ժամանակի ընթացքում պարսիկները հասնում են կրօնական դարգացման մի աստիճանի, երբ սկսում են դիւանցել իրենց պաշտած հին աստուածները, որոնք շարունակում էին պաշտուել հնդկների կողմից: Սրա հետեւանքով վերջինից արիական աստուածները, մէջն առած նոյն իսկ լոյսի աստուած Ինդրան էլ, դառնում են չար ոգիներ ու դեւեր²: Մինչեւ անգամ ասորիքիտերէն deva բառը, որ նշանակում էր լոյս ու աստուած՝ զենդերէսում daeva եւ պահլաւերէսում ու պարսկերէսում dev փոփոխանքների վերածուելով սկսում է նշանակել չար ոգի կամ դեւ³:

Կրօնների պատմութեան հասարակագիտական ուսումնասիրութիւնն անշուշտ պէտք է աչքի առաջ ունենայ դիւանցման երկու տեսակներն էլ՝ չմոռանալով սակայն, որ կրօնի զարգացման ընթացքում հսկայ դեր վիճակում է ոչ թէ օտարինի դիւանցման, այլ սեփականի դիւանցմանը: Վերջինս է զաղափարաբանական ցուցանիշը հանրային հոգեբանութեան փոփոխութիւնների, որոնք ոչ այլ ինչ են, բայց եթէ հանրային-ընկերական կեցոյթից բխող երեւոյթներ: Հայ կրօնի պատմութեան մէջ էլ դեր է խաղացել դիւանցումը իւր երկու տեսակներով:

Մեր դիցաբանութեան օրինակներ են իէն ու Բարչամը: Ասորա-բարեւացիների մեծագոյն աստուածը — երկնքի ու արե-

¹ Մեր մատենագիրների մէջ Եզնիկն օգտուում է այս բանաձեւից գրելով. «Եւ զի դիւաց գիւտ է կռապաշտութիւնն, վկայ է Դաւիթ, թէ ամենայն աստուածք հեթանոսաց դեւք են» (Եզնիկ, Բ, 105):

² Յմն, «Исследования», 68—69, 77:

³ Յմն, «Исследования», 77, Hübschmann, «Arm. Gr.» 140: